

UOT 902.0

XUDUTƏPƏ YAŞAYIŞ YERİNİN XI-XIII ƏSR TAPINTILARI

Anar AĞALARZADƏ,*AMEA-nın Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, anararxeoloq@mail.ru***Kəmalə QÜDRƏTOVA,***AMEA-nın Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun elmi işçisi, k.gudratova@mail.ru*

Xülasə. Məqalədə Azərbaycanın cənub-şərqində, Cəlilabad rayonundakı Xudutəpə çoxtəbəqəli yaşayış məskəninə orta əsrlərə aid təbəqəsindən tapılan maddi mədəniyyət nümunələrindən bəhs edilir. Qeyd olunur ki, yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı zəngin şirsiz və şirli qablar, İntibah dövrünə aid şüşə biləzliklər aşkar edilib. Yaşayış yerinin əlverişli coğrafi ərazidə yerləşməsi Xudutəpədə XI-XIII əsrlərdə intensiv həyatın formalaşdığını göstərir.

AÇAR SÖZLƏR: Azərbaycanın cənub-şərq, Xudutəpə, orta əsrlər, İntibah dövrü, şirsiz və şirli saxsı qablar, şüşə bəzəklər, fiqurlar.

A.Агаларзаде, К.Гудретова

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ АРТЕФАКТЫ XI-XIII ВЕКОВ С ПОСЕЛЕНИЯ ХУДУТЕПЕ

Резюме. В статье нашли отражение образцы средневековой материальной культуры, выявленные в многослойном поселении Худутепе, расположенном на юго-востоке Азербайджана в Джалилабадском районе. Артефакты представлены неполивными и поливными керамическими изделиями, стеклянными украшениями эпохи возрождения. Географическое положение поселения указывает на интенсивную жизнь на Худутепе в XI-XIII веках.

КЛЮЧЕВОЕ СЛОВО: Юго-восток Азербайджана, Худутепе, средние века, эпоха возрождения, неполивные и поливные керамические сосуды, стеклянные украшения, фигуры.

A.Agalarzade, K.Gudratova

ARCHAEOLOGICAL ARTIFACTS OF THE XI-XIII CENTURIES OF KHUDUTEPE SETTLEMENT

Summary. The article deals with the medieval material culture samples found in the Khudutepe multi-lateral settlement in the Jalilabad region in the southeast of Azerbaijan. It is noted that during the excavations in the settlement rich unglazed and glazed pottery, glass

ornaments of the Renaissance period were found. The location of the settlement in a favorable geographical area shows that intensive life was formed in Khudutepe in the 11th-13th centuries.

KEY WORDS: South-east of Azerbaijan, Khudutepe, Middle Ages, Renaissance period, unglazed and glazed pottery, glass ornaments, figures.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda əhalinin böyük əksəriyyəti kəndlərdə məskunlaşmışdı. Bəzi müasir kəndlərin ərazisində mədəni təbəqənin varlığı onların bünövrəsinin orta əsrlərdə qoyulduğunu və bugünədək həmin yaşayış məskənlərində fasiləsiz həyatın davam etdiyini söyləməyə imkan verir. Monqol hücumları, eləcə də Elxanilərlə Qızıl Orda arasındakı müharibələr nəticəsində (XIII) əsr bu yaşayış məskənlərinin əksəriyyəti, xüsusilə, düzən ərazilər və yollar üzərində yerləşən məntəqələr dağıdılmışdır [1, s.94]. Belə yaşayış yerlərindən biri də Xudutəpə abidəsinin orta əsrlər dövrü təbəqəsidir.

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun “Cəlilabad arxeoloji ekspedisiyası” 2021-ci ilin çöl tədqiqatları mövsümündə rayonun Çəmənli kəndi ərazisindəki Xudutəpə çoxtəbəqəli yaşayış məskənində arxeoloji qazıntılar aparmışdır. Sahəsi 7 hektara yaxın olan abidə Cəlilabad-Yardımlı şosse yolunun 22-ci km-də, Çəmənli və Cəlayir kəndləri arasında, hündür təbii təpə üzərində yerləşir. Yerli tarixçi Rza Rzayevin məlumatı əsasında abidəyə ilk dəfə XX əsrin 90-cı illərində arxeoloq Fərman Mahmudov ilkin baxış keçirmiş və onu çoxtəbəqəli yaşayış məskəni kimi qeydə almışdır. Lakin bu günə qədər Xudutəpədə heç bir əsaslı arxeoloji qazıntılar aparılmamışdır.

Tədqiqatlar zamanı təpənin cənub-qərb hissəsində, nisbətən ətəkdə 75 kv. metr sahədə aparılmış yoxlama qazıntıları nəticəsində qalın mədəni təbəqə üzə çıxmışdır. Belə ki, abidənin 40 sm qalınlığında üst qatı orta əsrlər dövrünə aid materiallarla müşayiət olunur. Daha alt qatlarda isə Son Tunc-İlk Dəmir və İlk Tunc dövrü təbəqələri bir-birini əvəz edir. Ən alt qatda isə Eneolit dövrünün artefaktları, Əliköməktəpə və Leylatəpə tipli saxsı qab nümunələri tapılmışdır. Abidənin bu hissəsində material qədar 2 metr qalınlığında mədəni təbəqənin olduğu müəyyən edilməklə Xudutəpədə e.ə. VI minillikdən başlayaraq son orta əsrlərə kimi yaşayışın mövcud olması dəqiqləşdirilmişdir. Abidədə uzunmüddətli və fasiləsiz həyatın olmasını şərtləndirən əsas faktorlardan biri də məhz təpənin ətrafından qədimlərdə çay yataqlarının keçməsi idi. Bol su ehtiyatlarının mövcudluğu burada yaşamış qədim sakinlərin təsərrüfat həyatı və məişəti üçün əlverişli olmuşdur.

Xudutəpədə aparılmış qazıntılar nəticəsində mədəni təbəqənin 60 sm-ə qədər olan layından orta əsrlərə aid maraqlı tapıntılar əldə edilmişdir. Belə ki, qazıntı sahəsinin III kvadratında qərb hissədə 1,5 m dərinlikdən bəhs olunan dövrə aid yeraltı təndir qalığı tapılmışdır. Təndirin diametri 78-82 sm, bədən qalınlığı isə 5 sm olmuşdur. Təndirin içərisindən saxsı qab fraqmentləri tapılmışdır. Bu təndirdən 70 sm aralıda ikinci təndir qalığı da aşkarlanmışdır. Eyni dərinlik və ölçülərə malik olan ikinci təndirin bədən qalınlığı isə nisbətən fərqli olub 7 sm idi. Analoji təndir qalıqları Şabrandan (1, IX tablo) və Azərbaycanın digər həmdövr abidələrindən məlumdur [2, s.237].

Ümumilikdə abidədə builki qazıntılar nəticəsində aşkar edilən arxeoloji materialların statistikasını aparılmış və məlum olmuşdur ki, bütünlükdə üst orta əsrlərə aid olan qatda arxeoloji tapıntılar zəngin olub. Nəzərə alsaq ki, qazıntılar yaşayış yerinin nisbətən ətəyinə doğru hissədə aparılmışdır və belə ehtimal etmək olar ki, daha mərkəzə doğru getdikcə orta əsrlər dövrü təbəqəsinin zəngin olacağı istisna deyildir. İlk statistik nəticəyə görə, bu qatdan 2012 ədəd

şirli və şirsiz saxsı məmulatı, 8 ədəd şüşə qolbaq fraqmentləri və bəhs olunan dövrə aid müxtəlif təyinatlı əmək alətləri tapılmışdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, orta əsrlər dövründə təpənin üzərində intensiv yaşayış olmuşdur.

Azərbaycan keramika sənəti nümunələri həm istifadə edilməsinə, həm də bir çox bədii xüsusiyyətinə görə iki böyük qrupa bölünür: bunlardan birincisi məişətdə istifadə edilən saxsı məmulatları, ikincisi isə memarlıqda istifadə edilən kaşılardır. Qazıntılar zamanı əldə edilən saxsı məmulatı göstərir ki, XI-XV əsrlərdə Azərbaycanın şəhər və kəndlərində külli miqdarda müxtəlif formalı və bəzəkli saxsı qablardan istifadə edilmişdir [3, s.40]. Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən müxtəlif forma və məzmunlu keramika nümunələri Azərbaycanın orta əsr kənd tipli yaşayış məskənlərinin sosial-ictimai vəziyyətinin öyrənilməsində mühüm mənbə rolunu oynayır. Keramika nümunələrinin hərtərəfli təhlili Azərbaycanın kənd tipli yaşayış yerlərinin sosial-iqtisadi tarixinin, istehsal təsərrüfatının, sənətkarlığın ayrı-ayrı sahələrinin, kənd əhalisinin mədəni aləminin və demoqrafik vəziyyətinin öyrənilməsində, dinamik inkişafın izlənilməsində mühüm faktordur [4, s.82]. Xudutəpə yaşayış yerinin üst qatından da aşkar edilmiş orta əsr tapıntıları müxtəlifliyi ilə seçilir. Belə ki, şirsiz və şirli saxsı məmulatı ilə təmsil olunan tapıntılar həm nəfis tərtibatlı, həm də müxtəlif təyinatlıdır. Bütün orta əsr tapıntılarının mütləq əksəriyyəti IX-XIII əsrlərə aid olan nümunələrdir (*Bu nümunələrin dövrünün müəyyənləşdirilməsində biza köməklik göstərdiyinə görə t.e.d. Tarix Dostiyevə təşəkkürümüzü bildiririk*).

Xudutəpə yaşayış yerinin bu dövr təbəqəsindən aşkarlanmış materiallar şirsiz və şirli saxsı məmulatından ibarətdir. Şirsiz saxsı məmulatı bardaqlar, lüləkli qablar, qazanlar, səhəng tipli qablar, küpələr, qapaqlarla təmsil olunur.

Bardağ fraqmentləri əsasən açıq-yaşıl və qırmızı rəngli, enli və lentvari qulpları olan qablardır. Gilinin tərkibi əsasən təmiz tərkibli olmuşdur. Qablara məxsus lülək fraqmentləri də açıq-sarı və qırmızı rəngli gildən yaxşı hazırlanmış şirsiz saxsı məmulatına aiddir. Analoji nümunələr həmdövr abidələrdən yaxşı məlumdur [5, s.38-39].

Qazan tipli qablardan isə qalın divarlı, əsasən tünd və açıq-qonur rəngli, qum qatışıqlı gildən yaxşı bişirilmiş nümunələrə rast gəlinir. Bu tip qabların ağız kənarı yana geniş açılır. Bəzilərinin üstündə nizamsız formada cila izləri vardır. Dulus çarxında hazırlanmışları daxilindəki konsentrik xətlərin olmasından aydın seçilir. Qulplarının üstü kəsikvari naxışlı olan qazanlar da vardır. Bəzi qazanların səthində isə çəp formada kəsməli çərtmə naxışlar çəkilmişdir. Gil qazanlar (güvəclər) orta əsrlər dövründə əhalinin məişətində xüsusilə geniş yayılmışdır. Bu tip qabların əksəriyyəti fraqmentlər halında tapılıb. Odadavamlılıq onların gilinin tərkibini və quruluşunu müəyyənləşdirir. Yüksək hərarətə və kəskin hərarət dəyişikliyinə davamlılığını artırmaq üçün qazanların gilinin tərkibinə bitki və zəngin kvarslı qum qarışığı əlavə olunurdu [1, s.98].

Səhənglərə məxsus fraqmentlər isə açıq-qırmızı, qırmızı rəngli olub, təmiz tərkibə malik gildən hazırlanmışdır. Əsasən dar və uzun boğazlı, gen gövdələri vardır. Boğaz ilə çiyin hissəni yastı və enli qulp birləşdirir. Ağız kənarında kanalvari işləmələr müşahidə edilir. Orta əsrlərdə su daşınmasında ənənəvi olaraq səhənglərdən istifadə edilmişdir. Demək olar ki, arxeoloji qazıntılar aparılmış orta əsrlər dövrünə aid bütün abidələrdən qırıqlar və ya bütöv hallarda səhəng nümunələri tapılmışdır. Səhənglərin bəzəyi bir qayda olaraq sadə olub, cızma, az halda kəsmə naxışlardan ibarətdir. Bəzən boğaz hissədə bir-birinə paralel olan qalın dairəvi zehlərdən ibarət naxış olurdu [2, s.387].

Küpə tipli qablar isə həm qulplu, həm də qulpsuz olmuşdur. Qulplu küpələr qalın divarlı, açıq-sarı rəngli, təmiz tərkibli gildən yaxşı hazırlanmış və qabın hər iki tərəfdən gövdə hissəsinə yastı, enli qulp yapma formasında vurulmuşdur. Qulpun üzərində uzunsov yapma naxış vardır. Orta tutumlu küpələr də vardır ki, onların ağız kənarı hörməşəkili naxışlanmışdır. Qulpsuz küpə fraqmentləri də qalın divarlı olub qırmızı rəngli, lakin qum tərkibli gildən hazırlanmışdır. Gen boğazlı çiyinə tədricən keçidlidir. Çiyin hissəsində düyməşəkili naxışların izi qalmışdır. Bu dövrün küpə tipli qablarının ağız və boğaz hissələri bir qayda olaraq əsasən cızma və ya qazıma üsulu ilə salınmış sadə naxışlarla bəzədilirdi [1, s.99].

Tapıntılar içərisində qapaq fraqmentləri də üstünlük təşkil edir. Qəhvəyi rəngli, qum tərkibli gildən zəif hazırlanmış bu məmulatın tutacaq hissəsi kvadrat formalı olub yanları isə hər iki tərəfdən buynuzvari çıxıntılıdır. Bişirilməzdən əvvəl qapaqların üzərinə batıqlardan ibarət cərgə ilə naxış çəkilmişdir. İç tərəfdən qalın his təbəqəsi ilə örtülməsi onu göstərir ki, onlardan məişətdən geniş istifadə edilib. Analoji nümunələrə həmin dövr abidələrində rast gəlinir [6; 7, s.110-111].

Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış şirli saxsı məmulatı arasında müxtəlif rənglərlə naxışlanmış boşqablar da vardır. Daxilində dairəvi-konsentrik çevrələrdən və bu çevrələr arasında qarışıq cızmalardan ibarət naxışlı qablar da vardır ki, onlar ağ, yaşıl, sarı, qəhvəyi rənglərdən ibarət naxışlarla bəzədildikdən sonra üzərindən şəffaf şir qatı çəkilmişdir. Naxışlar əsasən həndəsi formalı olub düz, çarpaz xətlə və torşəkillidir. Bir ədəd bu tipli saxsı qab maraqlıdır. Bu, daxilində tünd qəhvəyi rəng üzərindən yaşıl rəng ilə naxışlar çəkilmiş və bir tərəfində ərəbcə "...Ya Əli.." epitafiyası qalmış üstü yaxşı şirlənmiş boşqab parçasıdır. Qabın ağız kənarına yaxın hissəsində bərpa üçün ikitərəfli deşik açılmışdır. Qırmızı və təmiz tərkibli gildən yaxşı hazırlanmış qabdır. Şirli qablar içərisində kasa fraqmentlərinə də rast gəlinir. Onlardan bir nümunənin daxilində ağ rəng üzərindən qəhvəyi, yaşıl rəngdə xallı, çarpazlı, qalın xətlə naxışlar çəkilib və üzəri şəffaf şir qatı ilə örtülüb. Ümumiyyətlə, bu tip şirli qablar əsasən Naxçıvanın keramika məktəbi üçün səciyyəvidir. Onlar şəffaf, mavi, açıq-firuzəyi, açıq-yaşıl rənglərlə örtülmüş, tünd göy, yaşıl, qəhvəyi, qara, çəhrayı rənglərlə bəzədilmişdir. Bəzək elementləri sadə, həndəsi, nəbati təsvir motivlərindən ibarətdir [1, s.97].

Bütün şirli saxsı məmulatları çox kiçik fraqmentlər halında tapıldığı üçün onların daxilindəki təsvirlər aydın müşahidə edilmir. Tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, bu dövrdə Azərbaycan ərazisində əsasən ağ, çəhrayı və sarı rəngli anqobdan istifadə edilmişdir. Anqob astarı çəkildikdən sonra qabların üzərinə naxışlar vurulması və bundan sonra şirlənməsi bəhs olunan dövrün saxsı məmulatı üçün səciyyəvidir [1, s.98].

Qazıntılar zamanı yaşayış yerindən şüşə biləzliklər də tapılmışdır. Onlar yaşıl və göy rəngli, burma üsulunda hazırlanmış əşyalardır. Bir ədəd yaşıl rəngli qolbağın üstündə kəsmə şəkilli naxış vurulmuşdur. Bu formalı şüşə biləzliklər Muğanın orta əsrlər dövrü yaşayış məskənlərindən də məlumdur [8, s.105].

Beləliklə, Xudutəpə yaşayış yerində aparılmış ilkin arxeoloji qazıntılar burada çoxsaylı maddi mədəniyyət nümunələrinin aşkarlanması ilə nəticələnmişdir. Əsasən müxtəlif formalı və təyinatlı saxsı qablardan ibarət olan bu artefaktlar orta əsrlərdə bəhs olunan ərazidə həyat səviyyəsinin yüksək olmasından xəbər verir. Əksəriyyəti olduqca keyfiyyətli və yüksək bədii zövqlə hazırlanmış bu saxsı məmulatı sənət sahələri ilə yanaşı, dulusçuluq sənətinin də yüksək səviyyəyə çatdığını göstərir. Gələcəkdə, yaşayış məskənində aparılacaq genişmiqyaslı kompleks arxeoloji tədqiqatlar daha maraqlı elmi faktların üzə çıxmasına imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağalarzadə A.M. Cəlilabad rayonundakı Qoşatəpə orta əsr kənd tipli yaşayış məskəni haqqında // "Dövlət və din" ictimai fikir toplusu, yanvar-fevral 2012, №1 (27), Bakı, 2012, s. 94-101.
2. Ахмедов Р.Дж. Керамика Баку IX-XVII вв. Баку: Элм, 1992, 152 с.
3. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 160 s.
4. Наджафов Ш.Н., Асадов В.А., Агаларзаде А.М. Место и роль керамики в изучении истории средневековых поселений Азербайджана // "Dövlət və din" ictimai-fikir toplusu, aprel 2016, №2 (43), Bakı, 2016, s. 73-82.
5. Əsədov V.A, Nəcəfov Ş.N., Ağalarzadə A.M., Əbdürəhmanov Ə.Ə. Fəxrəli orta əsr yaşayış yerinin arxeoloji materialları və qəbir abidələri // "Dövlət və din" ictimai-fikir toplusu, sentyabr 2015, №9 (38), Bakı, 2015, s. 38-50.
6. Abbasova F.Ə. Şabran (tarixi-arxeoloji tədqiqat). Bakı: Elm, 2002, 280 s.
7. Ağalarzadə A.M. XV-XVII əsrlərə aid Dirovdağ yaşayış məskəni haqqında // "Dövlət və din" ictimai-fikir toplusu, aprel 2015 №4 (33), Bakı, 2015, s. 99-112.
8. Azərbaycan arxeologiyası. Altı cildə, VI cild. Baş red.: M.N.Rəhimova. Bakı: Şərq-Qərb, 2008. 632 s.

